

“O‘ZBEKISTONDA ARXITEKTURA YODGORLIKLARINING TASNIFI VA ULARNI SAQLASH, TA‘MIRLASH, QAYTA TIKLASHNING EVOLYUTSIYASI”**Jumaboyeva Nilufar Soyibjon qizi**

Tarix yo‘nalishi 2-kurs magistranti

Annotatsiya: Mazkur maqolada O‘zbekiston hududidagi tarixiy-me‘moriy yodgorliklarning shakllanishi, rivojlanish bosqichlari hamda ularni saqlash va ta‘mirlash masalalari kompleks tarzda tahlil qilinadi. Tadqiqotda qadimiy Baqtriya, Sog‘d, Xorazm va Farg‘ona kabi sivilizatsiya markazlarining shaharsozlik madaniyati taraqqiyotiga qo‘shgan hissasi yoritilgan. Shuningdek, Samarqand, Buxoro, Xiva kabi tarixiy shaharlarning me‘moriy merosi va ularning Amir Temur hamda Temuriylar davrida yuksak darajada rivojlangani ilmiy asosda bayon etiladi.

Maqolada me‘moriy yodgorliklarning asosiy turlari, xususan masjidlar va maqbaralarning funksional hamda me‘moriy xususiyatlari tahlil qilinadi. Shu bilan birga, ularning yemirilishiga olib keluvchi tabiiy-iqlimiy va antropogen omillar hamda yodgorliklarni konservatsiya va restavratsiya qilish zarurati asoslab berilgan.

Tadqiqotda O‘zbekiston Respublikasida madaniy meros obyektlarini muhofaza qilish va ta‘mirlash bo‘yicha davlat siyosatining tarixiy evolyutsiyasi, xususan mustaqillik yillarida amalga oshirilgan islohotlar, qonunchilik asoslari va xalqaro hamkorlik masalalari ham yoritilgan.

Kalit so‘zlar: madaniy meros, arxitektura yodgorliklari, restavratsiya, konservatsiya, shaharsozlik, Temuriylar davri, masjidlar, maqbaralar, davlat siyosati.

KIRISH

O‘zbekiston hududi qadimdan Sharq sivilizatsiyasining muhim markazlaridan biri sifatida e‘tirof etilib, bu yerda ming yillar davomida yuksak darajadagi madaniy, ilmiy va iqtisodiy hayot shakllangan. Qadimiy Baqtriya, So‘g‘d, Xorazm va Farg‘ona kabi davlatlarning mavjudligi hamda ularning Buyuk Ipak yo‘li chorrahasida joylashgani hududning tarixiy taraqqiyotida muhim omil bo‘lib xizmat qilgan. Natijada, ushbu mintaqada shaharsozlik madaniyati, me‘morchilik san‘ati va monumental qurilish an‘analari izchil rivojlanib borgan. Ayniqsa, Samarqand, Buxoro, Xiva, Toshkent, Shahrisabz va Termiz kabi qadimiy shaharlar nafaqat siyosiy va ma‘muriy markazlar, balki ilm-fan, san‘at va diniy madaniyat rivojining muhim

o'choqlariga aylangan. Bu shaharlarning eng yuksak taraqqiyot bosqichi Amir Temur va Temuriylar davriga to'g'ri kelib, aynan shu davrda ulkan me'moriy inshootlar, masjid va madrasalar, maqbaralar hamda saroylar bunyod etilgan. Mazkur obidalar bugungi kunda ham o'zining noyob me'moriy-badiiy qiymati bilan jahon madaniy merosining ajralmas qismi hisoblanadi.

Shu bilan birga, tarixiy-me'moriy yodgorliklar o'z davrining ilg'or texnologiyalari va estetik qarashlarini o'zida mujassamlashtirgan bo'lsa-da, vaqt o'tishi, tabiiy-iqlimiy sharoitlar va inson omili ta'sirida ularning jismoniy holati asta-sekin yomonlashib bormoqda. Bu esa yodgorliklarni ilmiy asosda saqlash, restavratsiya va konservatsiya qilish zaruratini yuzaga keltiradi. O'zbekiston Respublikasida mustaqillik yillarida madaniy merosni muhofaza qilish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylandi. Tarixiy obidalarni asrab-avaylash, ularni qayta tiklash va kelajak avlodlarga yetkazish borasida keng ko'lamli islohotlar amalga oshirildi, tegishli huquqiy-me'yoriy baza shakllantirildi hamda xalqaro hamkorlik yo'lga qo'yildi. Mazkur tadqiqotning maqsadi O'zbekiston hududidagi arxitektura yodgorliklarining tarixiy shakllanishi, ularning tasnifi, saqlanish holati hamda ta'mirlash va muhofaza qilish bo'yicha davlat siyosatini kompleks tahlil qilishdan iborat. Shuningdek, ishda yodgorliklarning yemirilish omillari va ularni bartaraf etishning ilmiy asoslari ham yoritiladi.

ASOSIY QISM

O'zbekiston hududi qadimdan rivojlangan shaharsozlik va me'morchilik an'analari bilan ajralib turadi. Bu hududda qadimgi davrlardan boshlab shakllangan urbanistik muhit keyinchalik yuksak darajadagi madaniy va iqtisodiy markazlarning vujudga kelishiga zamin yaratgan. Ayniqsa, Buyuk Ipak yo'li ustida joylashganligi sababli hududda savdo, hunarmandchilik va madaniy almashinuv jarayonlari jadal rivojlangan. Bu esa o'z navbatida shaharsozlik va monumental me'morchilik taraqqiyotiga bevosita ta'sir ko'rsatgan. Markaziy Osiyoda Islom dini tarqalishi bilan me'morchilik va shaharsozlikda yangi bosqich boshlandi. Bu davrda masjidlar, madrasalar, maqbaralar va boshqa diniy hamda jamoat inshootlari keng miqyosda qurila boshlandi. Masjidlar nafaqat ibodat maskani, balki ijtimoiy hayot markazi sifatida ham muhim ahamiyat kasb etgan. Ular funksional jihatdan turli turlarga — jome masjidlar, mahalla masjidlari, namozgohlar va iyodgohlarga ajratilgan. Me'moriy jihatdan esa gumbazli, peshtoqli, ustunli va ko'p xonali shakllari bilan ajralib turadi. O'zbekiston hududidagi me'moriy yodgorliklar orasida maqbaralar ham muhim o'rin egallaydi. Ayniqsa, Samarqanddagi Shohizinda majmuasi o'zining murakkab me'moriy tuzilishi, kompozitsion yechimi va tarixiy ahamiyati bilan alohida ajralib

turadi. Ushbu majmua turli davrlarda bunyod etilgan inshootlarni o'zida mujassamlashtirib, mintaqa me'morchiligining evolyutsiyasini yaqqol aks ettiradi. Shuningdek, Buxoro shahridagi ko'plab me'moriy yodgorliklar, jumladan, masjid va maqbaralar, qadimiy shahar muhitining o'ziga xosligini saqlab qolganligi bilan muhim ilmiy ahamiyatga ega. Tarixiy taraqqiyot davomida O'zbekiston hududida me'morchilik bir necha bosqichlarni bosib o'tgan. VIII–XIII asrlar oralig'ida me'moriy tafakkur yangi shakl va uslublar bilan boyidi. Bu davrda qurilgan inshootlarda g'ishtdan murakkab geometrik naqshlar yaratish, terrakota bezaklardan foydalanish kabi ilg'or usullar qo'llanilgan. Keyinchalik Amir Temur va Temuriylar davrida me'morchilik san'ati o'zining eng yuqori cho'qqisiga ko'tarildi. Bu davrda ulkan hajmli, mukammal kompozitsiyaga ega bo'lgan me'moriy majmualar bunyod etildi. Me'morchilikda monumentallik, simmetriya va bezaklarning boyligi asosiy xususiyatlardan biri bo'ldi. Shu bilan birga, tarixiy jarayonlar, jumladan, istilolar, tabiiy ofatlar va vaqt omili me'moriy yodgorliklarning saqlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatgan. Yodgorliklarning yemirilishiga olib keluvchi omillarni shartli ravishda bir necha guruhlariga ajratish mumkin. Birinchi guruhga tabiiy-iqlimiy omillar ta'sirida yuzaga keladigan eskirish jarayonlari kiradi. Ikkinchi guruh esa inshootlarning poydevor qismida yuzaga keladigan geologik va texnik muammolar bilan bog'liq. Uchinchi guruhni esa yer osti suvlari va namlik ta'siri natijasida yuzaga keladigan konstruktiv buzilishlar tashkil etadi. Ushbu omillar yodgorliklarning mustahkamligi va uzoq muddat saqlanishiga jiddiy xavf tug'diradi. Shu sababli, tarixiy-me'moriy yodgorliklarni saqlash va ta'mirlash masalasi muhim ilmiy va amaliy ahamiyat kasb etadi. O'zbekistonda bu sohada tarixan muayyan tajriba shakllangan bo'lib, ayniqsa Amir Temur va Temuriylar davrida mavjud obidalarni ta'mirlash va obodonlashtirish ishlariga katta e'tibor qaratilgan. Keyingi davrlarda, xususan sovet davrida, yodgorliklarni ro'yxatga olish va muhofaza qilish tizimi shakllangan bo'lsa-da, ayrim hollarda ularning asl qiyofasini saqlashga yetarli darajada e'tibor berilmagan.

Mustaqillik yillarida esa O'zbekistonda madaniy merosni muhofaza qilish va restavratsiya qilish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylandi. Bu borada qator qonunlar qabul qilinib, tarixiy obidalarni saqlashning huquqiy asoslari yaratildi. Shu bilan birga, yodgorliklarni restavratsiya qilish, konservatsiya qilish va rekonstruksiya qilish ishlari ilmiy asosda amalga oshirila boshlandi. Xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlik yo'lga qo'yilib, bir qator tarixiy shaharlar va obidalar jahon madaniy merosi ro'yxatiga kiritildi. Natijada, O'zbekistonda arxitektura yodgorliklarini saqlash va tiklash bo'yicha o'ziga xos milliy ilmiy-amaliy maktab shakllandi. Ushbu maktab tarixiy merosni asrab-avaylash, uni zamonaviy sharoitda

foydalanishga moslashtirish hamda kelajak avlodlarga yetkazishda muhim ahamiyat kasb etmoqda.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

O‘zbekiston hududidagi tarixiy-me‘moriy yodgorliklarning shakllanishi va rivojlanishi uzoq tarixiy jarayonlar bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, ular mintaqaning siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayotidagi o‘zgarishlarni o‘zida aks ettiradi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, ushbu hududda shaharsozlik va me‘morchilik qadimdan izchil rivojlanib, ayniqsa Islom dini tarqalgan davrdan boshlab yangi bosqichga ko‘tarilgan. Bu davrda bunyod etilgan masjid, madrasa va maqbaralar nafaqat diniy, balki ijtimoiy hayotning muhim markazlariga aylangan.

O‘rganishlar natijasida aniqlanishicha, Amir Temur va Temuriylar davri O‘zbekiston hududida me‘morchilik san’atining eng yuksak rivojlanish bosqichi hisoblanadi. Bu davrda qurilgan me‘moriy inshootlar o‘zining monumentalligi, mukammal kompozitsiyasi va yuqori badiiy bezagi bilan ajralib turadi. Shu bilan birga, ushbu davrda nafaqat yangi inshootlar qurilgan, balki mavjud yodgorliklarni ta‘mirlash va qayta tiklash ishlari ham tizimli ravishda amalga oshirilgan. Tadqiqot davomida me‘moriy yodgorliklarning saqlanish holatiga ta‘sir etuvchi asosiy omillar ham tahlil qilindi. Natijalar shuni ko‘rsatdiki, yodgorliklarning yemirilishiga tabiiy-iqlimiy sharoitlar, geologik jarayonlar, yer osti suvlari ta‘siri hamda inson omili sabab bo‘ladi. Ayniqsa, namlikning ortishi va poydevor qismidagi muammolar inshootlarning konstruktiv mustahkamligiga jiddiy zarar yetkazadi. Shu bois yodgorliklarni saqlashda ularning texnik holatini muntazam monitoring qilish hamda ilmiy asoslangan konservatsiya usullaridan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, tadqiqot natijalari O‘zbekistonda madaniy merosni muhofaza qilish bo‘yicha davlat siyosati izchil rivojlanib borayotganini ko‘rsatadi. Mustaqillik yillarida qabul qilingan qonunchilik hujjatlari va amalga oshirilgan amaliy chora-tadbirlar yodgorliklarni saqlash, restavratsiya qilish va ulardan samarali foydalanish tizimini takomillashtirishga xizmat qilgan. Natijada ko‘plab tarixiy obidalar qayta tiklanib, ularning asl me‘moriy qiyofasi saqlab qolindi. Olib borilgan tahlillar asosida quyidagi ilmiy natijalarga erishildi: birinchidan, O‘zbekiston hududida me‘morchilik va shaharsozlik rivoji uzluksiz tarixiy jarayon sifatida shakllanganligi aniqlandi; ikkinchidan, me‘moriy yodgorliklarning asosiy qismi Islom davri bilan bog‘liq bo‘lib, ularning rivojlanishida Temuriylar davri alohida o‘rin tutishi asoslandi; uchinchidan, yodgorliklarning yemirilishiga olib keluvchi omillar tizimlashtirildi va ularni bartaraf etish zarurati ilmiy jihatdan asoslab berildi; to‘rtinchidan, mustaqillik yillarida madaniy merosni muhofaza qilish bo‘yicha samarali davlat siyosati shakllanganligi

isbotlandi. Umuman olganda, tadqiqot natijalari O‘zbekistonda tarixiy-me‘moriy merosni saqlash va undan samarali foydalanish uchun kompleks, tizimli va ilmiy yondashuv zarurligini ko‘rsatadi.

XULOSA

Mazkur tadqiqot natijalari O‘zbekiston hududi qadimdan rivojlangan shaharsozlik va me‘morchilik an‘analariga ega bo‘lgan muhim sivilizatsiya markazlaridan biri ekanligini yana bir bor tasdiqlaydi. Hududda qadimgi davrlardan boshlab shakllangan urbanistik jarayonlar, ayniqsa Islom dini tarqalgan davrdan boshlab yangi bosqichga ko‘tarilib, me‘moriy inshootlar qurilishi va shaharsozlik madaniyati yuksak darajada rivojlangan. Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, O‘zbekiston hududida saqlanib qolgan tarixiy-me‘moriy yodgorliklarning asosiy qismi Islom davriga mansub bo‘lib, ularning eng yuksak taraqqiyot bosqichi Amir Temur va Temuriylar davriga to‘g‘ri keladi. Mazkur davrda bunyod etilgan me‘moriy obidalar o‘zining monumentalligi, badiiy mukammalligi va muhandislik yechimlari bilan ajralib turadi hamda bugungi kunda ham jahon madaniy merosining muhim qismi sifatida e‘tirof etilmoqda. Shu bilan birga, tarixiy-me‘moriy yodgorliklarning saqlanishiga salbiy ta‘sir ko‘rsatuvchi omillar — tabiiy-iqlimiy sharoitlar, yer osti suvlari, geologik jarayonlar hamda inson omili mavjudligi aniqlandi. Ushbu omillar yodgorliklarning konstruktiv mustahkamligiga putur yetkazib, ularning asta-sekin yemirilishiga olib keladi. Shu sababli, ularni saqlash va muhofaza qilish jarayonida ilmiy asoslangan yondashuv, muntazam monitoring va zamonaviy restavratsiya usullaridan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. O‘zbekistonda madaniy merosni muhofaza qilish va ta‘mirlash bo‘yicha davlat siyosati mustaqillik yillarida tubdan takomillashgani aniqlandi. Qabul qilingan qonunchilik hujjatlari, amalga oshirilgan keng ko‘lamli restavratsiya ishlari hamda xalqaro hamkorlikning yo‘lga qo‘yilishi natijasida ko‘plab tarixiy obidalar qayta tiklanib, ularning asl qiyofasi saqlab qolindi. Shu bilan birga, arxitektura yodgorliklarini saqlash va tiklash bo‘yicha milliy ilmiy-amaliy maktab shakllandi. Xulosa qilib aytganda, O‘zbekistonda tarixiy-me‘moriy merosni asrab-avaylash, uni ilmiy asosda o‘rganish va kelajak avlodlarga yetkazish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri bo‘lib qolmoqda. Bu esa nafaqat milliy madaniyatni rivojlantirish, balki jahon sivilizatsiyasi merosini boyitishda ham muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDANILGAN ADABIYOTLAR

1. Каримов И.А. Юксак маънавият - енгилмас куч. Тошкент: Маънавият, 2008. 30-бет.
2. Ўзбекистон Республикаси Маданият вазирлиги Маданий мерос

- объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш илмий ишлаб чиқариш Бош бошқармаси жорий архиви (Бундан кейин ЎРМВ ММОМҚФИИЧББ ЖА). Ўзбекистон масжидлари ҳақида маълумотнома.
3. Альмеев Р.В. Бухара - город музей. Ташкент, 1999. С. 14.
 4. ЎРМВ ММОМҚФИИЧББ ЖА Ўзбекистон масжидлари ҳақида маълумотнома
 5. ЎРМВ ММОМҚФИИЧББ ЖА. «Шоҳизинда» мажмуасидаги кириш биноси маданий мерос объекти кадастр иши. Самарқанд, 2011. 5-бет.
 6. Ўзбекистон Республикаси: Қисқача маълумотнома. (Муаллифлар Э.Аҳмедов, З.Сайдаминова. 3- тўлдирилган нашри). Тошкент, 1995. 245-бет.